

Mu'tezile Akılcılığında! Havâtırın Rolü: Mârifetullah Örneği The Role of Khawatir in Mu'tazila Rationalism!: Ma'rifatullah Sample

Nuray DURMUŞ

*Araştırma Görevlisi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kalam
Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye*

*Research Assistant, University of Atatürk, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences,
Department of Kalam, Erzurum, Türkiye.*

nuray1316@hotmail.com Orcid: 0000-0002-0994-0424

Atıf/©: Durmuş, Nuray (2023). Mu'tezile Akılcılığında! Havâtırın Rolü: Mârifetullah Örneği,
Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,

Sayı 10-20, ss. 452-476.

Citation/©: Durmuş, Nuray (2023). The Role of Khawatir in Mu'tazila Rationalism!: Ma'rifatullah
Sample, *Kafkas University Faculty of Divinity Review.*

Issue 10-20, pp. 452-476.

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : 10.17050/kafkasilahiyat.1237962

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 17 January / Ocak 2023

Accepted / Kabul Tarihi: 21 February / Şubat 2023

Published / Yayın Tarihi: 28 July / Temmuz 2023

Volume / Cilt: 10; Issue / Sayı: 20; Pages / Sayfa: 452-476.

Suggested ISNAD Citation: Nuray Durmuş, "Mu'tezile Akılcılığında! Havâtırın Rolü: Mârifetullah
Örneği", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/20* (Temmuz- July 2023), 452-476.

Notlar/Notes

Bu makale "İstemdışı Düşünce Olarak Havâtır ve Dinî Sorumluluk Değeri" ismiyle 2018 yılında,
Prof. Dr. Sinan ÖGE danışmanlığında tamamlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir

**Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.
Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir**

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/İntihal

The Role of Khawatır in Mu'tazila Rationalism!: Ma'rifatullah Sample

Nuray Durmuş

Abstract

When Mu'tazila is the case, one of the first matters that comes to mind is rationalism. Similarly, when Mu'tazilite rationalism is the case, ma'rifatullah is one of the first examples to be given. In Kalâm, ma'rifatullah is discussed under the subjects of al-Husn-al-Qubh, knowledge and opinion. As a central matter of discussion for Kalâm schools, ma'rifatullah has been the subject of a great many studies in today's world. In some of these studies, the matter was analysed either generally according to sects in general, or according to major Mu'tazilite scholars. Here it is stated that Mu'tazila considers ma'rifatullah as a mental responsibility and that it regards intelligence as the ultimate source of knowledge, however the role of khawatır is not mentioned. Yet, in certain studies the role of khawatır in ma'rifatullah has been touched upon only briefly. In this study, however, the quality, source and the required conditions of khawatır, a motive to which theoretical content was attributed by Mu'tazila specifically in the context of reaching ma'rifatullah, are analysed. Furthermore, towards the role of khawatır in the subjects of intellect and ma'rifatullah, Mu'tazilite views are provided. Finally, the state of Mu'tazila for being adjudged as rationalist is evaluated within the context of ma'rifatullah.

In this regard, it has been determined that Mu'tazilite thinkers increased the functionality of intelligence, which they consider to be an important epistemological source, by supporting it with khawatır. They even stated that khawatır needs to possess certain requisite qualifications to eliminate the mind's possibility of making mistakes about obtaining knowledge, and with that they showed that it is actually possible to have objective information in a metaphysical field. Besides, khawatır was attributed a kind of warning function acting as a precaution for guiding to the right path, rewarding -which is the purpose of being created- and especially for reaching to ma'rifatullah because it warns about the negative consequences of actions. However, in connection with the act of reasoning initiated by khawatır, they stated that responsibility for ma'rifatullah can emerge out. For this reason, they almost achieved a consensus on the suggestion that it is wajib/obligatory for everyone to have khawatır, and one cannot be obliged to be responsible about reaching ma'rifatullah. As a result, according to Mu'tazila in religious and moral fields the functionality of intelligence, which is connected to Allah in one sense, increases with khawatır. On the other hand, just as "intelligence" independent from Allah is unimaginable, people don't have a certain thinking potential, but they have thinking potentials in a rate defined by Allah. Therefore, in terms of ma'rifatullah, the provision that Mu'tazila is rationalist can be said to be wrong, or at least deficient.

Keywords: Kalâm, Mu'tazila, Rationalism, Khawatır, Ma'rifatullah

Mu'tezile Akılcılığında! Havâtırın Rolü: Mârifetullah Örneği

Nuray Durmuş

Öz

Mu'tezile mezhebi denince akla gelen ilk meselelerden biri akılcılıktır. Mu'tezile akılcılığı denince de verilen örneklerin başında mârifetullah konusu gelmektedir. Mârifetullah, kelâmda hüsün-kubuh, bilgi ve nazar bahisleri altında ele alınmıştır. Kelâm ekolleri arasında temel bir tartışma olan mârifetullah, günümüzde de birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmaların bazılarında konu ya genel olarak mezheplere göre ya da önemli Mu'tezilî âlimlere göre incelenmiştir. Burada Mu'tezile'nin mârifetullahı aklî bir yükümlülük olarak gördüğü ve mârifetullah konusunda akli mutlak bilgi kaynağı kabul ettiği ifade edilmiş ancak havâtırın rolüne değinilmemiştir. Yapılan bazı çalışmalarda ise havâtırın mârifetullahtaki rolüne kısaca değinilmekle yetinilmiştir. Bu çalışmada ise Mu'tezile tarafından özellikle mârifetullaha ulaşma bağlamında teorik içeriğe büründürülmüş bir sâik olan

havâtırın mahiyeti, kaynağı ve bulundurması gereken şartlar incelenmiştir. Ayrıca havâtırın akıl ve mârifetullah konularındaki rolüne yönelik Mu'tezile'nin görüşü aktarılmıştır. Son olarak mârifetullah bağlamında Mu'tezile'ye verilen akılcı hükmünün keyfiyeti değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda Mu'tezilî düşünürlerin, önemli epistemolojik kaynak kabul ettikleri akli, havâtırla destekleyerek onun işlevselliğini artırdıkları tespiti yapılmıştır. Hatta havâtırla desteklenen aklın bilgi elde etmedeki hata olasılığını ortadan kaldırmaya yönelik havâtırın belli zorunlu şartları bulundurması gerektiğini söylemiş ve bununla metafizik alanda objektif bir bilginin imkânını göstermişlerdir. Ayrıca eylemlerin olumsuz neticeleri hakkında uyarıda bulunmasından dolayı havâtıra, kişiyi iyiye yönlendirme, yaratılış gayesi olan mükâfatlandırma ve özellikle de mârifetullaha ulaştırma yolunda tedbir mahiyetinde uyarıcı görev yüklemişlerdir. Ancak havâtırla harekete geçen bir akıl yürütme eylemine bağlı olarak mârifetullaha yönelik mükellefiyetin meydana geleceğini ifade etmişlerdir. Bu sebeple herkese havâtırın gelmesinin vâcip/zorunlu olduğu ve gelmediği takdirde kişinin mârifetullaha ulaşmakla mükellef tutulamayacağı yönünde neredeyse görüş birliği sağlamışlardır. Sonuç olarak Mu'tezile'ye göre havâtırla, bir taraftan Allah'a bağlı olan aklın dinî ve ahlakî alandaki işlevselliği artmaktadır. Öte yandan da Allah'tan bağımsız bir akıl düşünülemediği için insan, mutlak olarak değil, Allah'ın sınırlarını çizdiği oranda bir düşünme potansiyeline sahiptir. Bu sebeple mârifetullah konusunda Mu'tezile'ye verilebilecek akılcılık hükmü yanlış, en azından eksik bir yargıdır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Akılcılık, Havâtır, Mârifetullah

GİRİŞ

Her çağ ve toplumda inanç başta olmak üzere ibadet ve ahlak gibi hayatın neredeyse her alanında önemli kabul edilen *akıl (el-akl)*, "insanın soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varma ve çıkarsama yapmasına olanak sağlayan salt insana özgü bilme yetisi" olarak kabul edilir.¹ Akılcılık/rasyonalizm ise "Evreni bir bütün olarak düşünce yoluyla yorumlamayı, bireysel ve toplumsal yaşamı aklın ilkelerine göre düzenlemeyi amaçlayan bir akımdır.² Akılcılar akla ve akıl yoluyla ulaşılan yargıya inanmış ve akla aykırı ve akıldışı hiçbir bilgiyi kabul etmemişlerdir. Onlara göre bilginin evrensellik ve zorunluluğu, deneyden ve deneye dayanan genellemelerden değil, yalnızca akıldan çıkartılabilir. Yani doğru bilginin kaynağı akıldır ve akıl dışında bir bilgi kaynağı yoktur.³

Dinin vahye dayanan ve onun vasıtasıyla şekillenen aşkın yönü ağır basmasına rağmen akılcılık, teolojide de sıkça kullanılan bir kavram olmuştur. Dinde akılcılık, inancın doğrularına veya ilkelerine vahiy ya da doğüstü yollarla değil de salt akılla ve diğer doğal yetiler aracılığıyla ulaşılması gerektiğinin kabul edilmesidir.⁴ Bu açıdan *mutlak akılcılık* ve *izafî akılcılık* olmak üzere iki çeşidi vardır. Zihnin her çeşit tecrübeden önce birtakım bilgilere sahip kabul edildiği mutlak akılcılıkta, dinî bilgiyi elde etmek için akıl zorunlu ve yeterli bir şarttır. Burada tamamen aklın ortaya koyduğu veriler tarafından tespit edilmiş ve aklın anlama imkânı içerisinde yer alan ifadeler kabul edilirken bunun dışında kalan her türlü fikir ve nassın reddedilmesi gerekir. İslam tarihinde böyle bir akılcılık sadece marjinal

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1434), "akl", VI/371-377; Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (Paradigma Yayınları, 2013), 28; Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/238.

² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 30.

³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 31-32; İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık Ve Kadı Abdülcebbar* (Rağbet Yayınları, 2002), 30.

⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 31.

olarak nitelenen İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759), Ebû İsa el-Verrâk (ö. 247/861) ve İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913-914 [?]) gibi filozoflar tarafından kabul görmüştür. İzafe akılcılıkta ise zihnin tecrübenin tek başına elde edemeyip aklın aracılığıyla gerektiren birtakım bilgilere sahip olduğu yani tecrübe ve hissetme yetisinden ayrı bir kuvvetin varlığı kabul edilmiştir. Ancak burada akıl, bilgilerin kazanılmasının zorunlu şartı kabul edilse bile bu hususta yeterli bir şart sayılmamıştır.⁵ Dolayısıyla teolojide kutsal ve aşkın olana inanma esas olup her şeyi rasyonel bir biçimde değerlendirmek mümkün olmadığından genelde dinlerde özelde ise İslâm'da mutlak bir akılcılıktan bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu onun aklîlikten uzak birtakım varsayımlar üzerine kurulduğu anlamına da gelmez. Zira İslâm düşüncesinin en önemli özelliği, aklî delillerle desteklenmiş bir düşünce biçimi olmasıdır. Ancak vahyi esas alan İslâm düşüncesindeki bu akılcılık, daha dar bir anlama sahip izafî akılcılık olarak değerlendirilebilir.⁶ İslâm düşünce tarihinde de bu akılcılık akıl-nakil tartışmalarında özellikle de mârifetullah, hüsün-kubuh vb. konularda kendini göstermiştir. Bu tartışmalarda dinin temelini teşkil eden itikadî konularda akıl ile nassın çatışması halinde nastan yana tavır alanlar/nasçı akılcılar, akıldan yana tavır alanlar/kelâmî akılcılar⁷ şeklinde taraflar oluşmuştur. Ancak bu kelâmî akılcılık zamanla kelâm ekolleri arasında mezhebî aidiyet noktasında belirleyici bir faktör haline gelmiş ve *akılcı olanlar* ile *daha az akılcı olanlar* ayırımına varacak bir tartışma zemini oluşturmuştur.⁸

Allah'ı bilmenin vahiy yoluyla değil de akılla olması gerektiği kabulü, kelâmî akılcılığın önemli göstergelerinden biridir. Mu'tezile ise kelâm ekolleri içerisinde de bu kabul noktasında önder mezhep konumundadır. Yapılan pek çok çalışmada Mu'tezile ile akıl/akılcılığın beraber zikredilmesi bunun önemli göstergelerindedir.⁹ Mu'tezile akılcılığı söz konusu olduğunda da verilen örneklerin başında mârifetullah konusu gelmektedir. Mu'tezile'nin mârifetullaha yönelik görüşleri hakkında son dönemde birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak yapılan bu çalışmaların bazılarında konu ya genel olarak mezheplere göre ya da önemli Mu'tezilî âlimlere göre ele alınmıştır. Bu bağlamda Mu'tezile'nin mârifetullahı aklî bir yükümlülük olarak gördüğü ve mârifetullah konusunda akli müstakil/mutlak bilgi kaynağı kabul ettiğine dair görüşleri ifade edilmiş ancak burada havâtırın rolüne değinilmemiştir.¹⁰ Bu konudaki bazı çalışmalarda ise havâtırın

⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 9-10; Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık*, 34-35.

⁶ Mutlak akılcılık ile izafî akılcılığın ayırımı hakkında daha fazla bilgi için bk. Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık*, 31-41.

⁷ Claude Salame, "Kelâm İlminin Temellerinde Rasyonalist (Akılcı) ve Literalist (Nakilci, Lafızcı) Akımlar Ve Büyük Kelâm Okulları", çev. Kamil Güneş, *Marife* 2/1 (2002), 198; Hüseyin Aydın, "İbn Teymiyye'nin Nasçı Akılcılığının Kelâmî Açısından Değerlendirilmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 158-169.

⁸ Aklın İslâm mezhepleri tarafından kullanım farklılığı hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl (Kelâm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/245; Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/199-200.

⁹ Örneğin bk. İbrahim Agah Çubukçu, "Mutezile ve Akıl Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1-4 (1964), 51-62; Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık*; Salame, "Kelâm İlminin Temellerinde Rasyonalist (Akılcı) ve Literalist (Nakilci, Lafızcı) Akımlar Ve Büyük Kelâm Okulları"; Binyamin Abrahamov, "Akılcılığın Temelleri", çev. Fethi Kerim Kazanç, *Kelam Araştırmaları* 1/2 (2003), 137-154; Hasan Kurt, "İslam'ın Akılcı Ekolü Mu'tezile", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi* 7/2 (2012), 209-225; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Akileşme Süreci: Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

¹⁰ Rıza Korkmazgöz, "İslâm Düşüncesinde Allah'ı Bilmenin (Ma'rifetullah) Yolları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/3 (2014), 200-201; Mehmet Şaşa, "Kelâm Ekolleri Bağlamında Marifetullahın Vücûbiyet

mârifetullaha ulaştırmasındaki rolüne değinilmekle birlikte havâtır konusu yeterince ele alınmamıştır.¹¹

Mu'tezile'nin görüşlerini serdettiği dönemde metafizik konularda aklın değil naklin esas teşkil ettiğini, aklın nakildekini sadece destekleyici ve açıklayıcı konumda olduğu görüşü hakimdi. Dolayısıyla Mu'tezile'nin akıl-nakil ilişkisinde, özellikle de mârifetullah, hüsün-kubuh vb. konularda akli önemelemesi, görünürde nakle önem vermediği izlenimine sebebiyet vermişti. Ancak İslam düşünce tarihine baktığımızda Mu'tezile'nin vahye merkezi bir yer verdiğini görebilmekteyiz. Dolayısıyla buradaki aklın veya akıl yürütmenin nasıllığı irdelenip ortaya konulmadığı sürece, örneğin "vahiy gelme de insanın aklıyla Allah'ı bilmekle mükellef olduğu" görüşünü temel gerekçelerden biri kabul ederek Mu'tezile'ye verilebilecek bir akılcılık hükmü yanlış yahut en azından eksik bir yargı olabileceği ifade edilmelidir. Zira buradaki akıl yürütmenin, salt bir akıl yürütme mi yoksa Allah'ın bir şekilde müdahalede bulunduğu veya bulunmak mecburiyetinde olduğu bir akıl yürütme mi olduğu hakikati, akılcılık hükmü vermenin mahiyeti konusunda belirleyici niteliktedir. Bu sebeple öncelikle Mu'tezile'de havâtırın mahiyeti, kaynağı ve havâtırda bulunması gerekli şartlar ile aklın neliği ve havâtırla ilişkisi hakkındaki görüşlerini tespit etmek önemlidir. Ayrıca Mu'tezile akılcılığında ayırt edici bir faktör olan havâtırın mârifetullaha ulaştırmasındaki rolüne yükledikleri anlamın belirlenmesi, konuyu anlama ve değerlendirme de bize yardımcı olacaktır.

1. MU'TEZİLE'DE HAVÂTIR

"Vâcibi tamamlayan bilgiler de tıpkı o vâcip gibi vâciptir."¹² ilkesinden hareketle Mu'tezile'de havâtır, akıl yürütme/nazar kadar büyük bir öneme sahip olmaktadır. Bu sebeple burada öncelikle havâtır kavramı akabinde de Mu'tezile'ye özellikle Basra Mu'tezilesine göre havâtırın mahiyeti, kaynağı ve akılla ilişkisi ele alınacaktır.

1.1. Havâtır Kavramı

Arapça'da *havâtır* kelimesi h-t-r kökünden türemiştir. H-t-r fiili "salla[n]mak, savunmak, salınmak, titremek, sarsılmak, salına salına yürümek veya çalım satarak yürümek" anlamlarına gelir. Hâtır, ism-i fail kalıbındadır ve çoğulu *havâtır* şeklindedir. Bu kelime Arapça dilbilgisi kuralları gereği birçok terkibe sahip olsa da bunlar kök ve temel itibarıyla birbirleriyle ilişkilidir. *Hatâre* fiili konumuzla alakalı olarak "kalpte harekete geçen fikir ve mâna", "akla bir şeyin gelmesi", "Allah'ın akla bir şeyi düşürmesi", "şeytanın vesvese vermesi" gibi anlamlara gelmektedir. Arapça'da "hatara bi-balî" terkibi "Aklımdan geçti." veya "Aklıma geldi." anlamlarında çok sık kullanılmaktadır.¹³ Sözlük anlamları dikkate

Kaynağı", *Artuklu Akademi* 5/1 (2018), 65-71; Mehmet Şaşa, "Kâdî Abdülcebâr'ın Marifetullah Teorisi", *Kader* 17/1 (2019), 159.

¹¹ Recep Ardoğan, "Kelâmçılara Göre Zarûfluk ya da Nazarfluk Yönüyle Marifetullah", *Marife* 5/1 (2005), 173-193; Recep Ardoğan, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu", *Marife-Bilimsel Birikim* 3/Mu'tezile Özel Sayısı/3 (2003), 293-314.

¹² Ebü'l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed el-Mu'tezilî Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Hudr Muhammed Nebhâ (Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiye, 2012), XII/360-361.

¹³ el-Ĥalîl b. Aĥmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrût: Müessesetül-Alem-i lil-Matbuat, 1408), "hâtır", IV/213-214; İbn Dureyd, *Cemheretü'l-luġa* (Beyrût: Dâru Sadr, ts.), "hâtır", II/209-210; İsmâ'îl b. Ĥammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabi, ts.), "hâtır", II/648; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "hâtır", III/138-141; el-Fîrüzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muĥîṭ* (Kahire: Dâru'l-Hadis,

alandığında “h-t-r” fiilinin daha çok bir kimsenin belli bir yöne veya davranışa doğru hareket etmesini sağlayan “uyarı” veya bizzat bir kimsede uyarı meydana getiren “uyarıcı” anlamlarına geldiğini söylemek mümkündür.¹⁴

Hâtır için genel anlamda iki durum söz konusudur: Birincisi; İslâm düşüncesinde özellikle tasavvuf literatüründe geçtiği üzere her türlü faktörün sebebiyet verebileceği tarzda insanı eyleme sevk eden konumda istem dışı olarak zihne gelen veya kalpte hissedilen duygu ve düşüncelerin hepsini içine alacak şekilde bir uyarı veya uyarılma halidir.¹⁵ İkincisi ise hâtırın teorik içeriğe bürünerek müstakil anlamda belli şartları haiz bir uyarıcı olmasıdır. Bu içerik ise özellikle Mu'tezilî kelâm âlimleri öncülüğünde bir süreç sonunda oluşmuştur.

Havâtır kavramı Mu'tezilî âlimler tarafından farklı şekillerde anlaşılmıştır. Bir grup, havâtır kavramını nazar bağlamında incelemiş ve havâtır kaynağı bakımından geniş bir çerçevede ele alarak insanın dinî ve ahlaki bütün fiillerini kapsayacak tarzda tanımlamıştır. Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) da içerisinde yer aldığı başka bir grup ise hâtır, kaynağını aşkın bir varlığa dayandırarak, insanın daha çok mârifetullah'a yönelik fiilleri bağlamında değerlendirmiştir. Onlara göre hâtır, “Allah veya melekleri ya da şeytan tarafından insanın iradesi dışında aklında/kalbinde korku oluşturarak kişiyi sistematik bir nazar ve istidale sevk eden ya da ondan alıkoyan zorunlu bir uyarı/uyarıcı” demektir. Zira kişiye vâcip olan ilk şey Allah'ı bilmeye (mârifetullah) ulaştıran nazardır ve nazarın gerekli oluşu (vücûbiyeti) ancak hâtır, dâî/devâî¹⁶ ve bunların yerine geçebilecek faktörler ile olur.¹⁷

1.2. Havâtırın Mahiyeti ve Kaynağı

Havâtırın varlığı konusunda neredeyse tamamı hemfikir olan Mu'tezile âlimleri, hâtırın mahiyeti ve kaynağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Mu'tezile mezhebinin Basra ekolünün

1429), “hâtır”, 479; Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Mevlevî Muhammed Vecih vd. (Kalkuta, 1862), “hâtır”, 1/415-417.

¹⁴ J. R. T. M Peters, *God's Created Speech, Peters: A Study in the Speculative Theology of the Mu'tazilî Qâdî'l-Quât Abû l-Hasan 'Abd al-Jabbâr bn Ahmad al-Hamadânî* (Leiden: E.J. Brill, 1976), 63; A. Kevin Reinhart, *Before Revelation: The Boundaries of Muslim Moral Thought* (Albany: State University of New York Press, 1995), 156-157; Ayrıca hâtır kavramı hakkında daha fazla bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Havâtır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/XVI/523-526; Abdülgaffar Aslan, “Kelâmîcilerin Dilinde Havâtır Kavramının Kullanımı ve Bilgi Değeri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/16 (Ocak 2006), 29-56; Büşra Nur Hatipoğlu, *Kelâm İlmi Açısından Havâtır Kavramı* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016).

¹⁵ Daha fazla bilgi için bk. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf: 'Avârifü'l-Ma'ârif*, çev. Dilâver Selvi (İstanbul: Semerkand, 2010), 594-605; Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiye, 2013), 244; Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn*, 415; Süleyman Uludağ, “Havâtır (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

¹⁶ Fiilden önce olan ve kişiyi faydalı fiile sevk eden veya zararlı bir fiilden alıkoyan bilgi, zan veya itikad türünden bir saik/güdü/motivdir. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XIV/57-58; Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed el-Mu'tezilî Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû' fi'l-Muhtâ bi't-teklîf*, thk. el-Eb Jean Yusuf Houben el-Yesui (Beyrût: el-Matbaatü'l-Katolikiyye (Imprimerie Catholique), 1965), I/70; Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), III/5; Daha fazla bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar'da *İnsan Psikolojisi: Güdüler (Devâî) ve İnsan Davranışı Üzerindeki Etkileri* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 28-57.

¹⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-htilâfî'l-muşallîn*, thk. Ahmet Câd (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2009), 242; Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed el-Mu'tezilî Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012), I/64; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/337,375, 376; Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Ahmet Şemsü'd-Din (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2002), 44.

öncüsü Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf'a (ö. 235/849-50 [?]) göre, insanın kalbinde ilim ve fikir kabilinden iki hâtırın bulunması gerekir: Birinci hâtır, nazar ve istidlale sevk etmek için akıllı kişinin kalbine atılmıştır. İkinci hâtır ise bu ilk hâtıra uymayı engellemek için kalbe ilkâ edilen bir sâik (dâî/devâî)'tir.¹⁸ Araz olan bu hâtırlardan birincisinin kaynağı Allah'tır. Birinci hâtıra itaati engelleyen ikinci hâtırın kaynağı ise şeytandır. Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Kādî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) da araz kabul edilen iki hâtırın varlığı ve kaynağı noktasında Ebü'l-Hüzeyl'le aynı görüşü paylaşmışlardır.¹⁹ Ebü'l-Hüzeyl ve Ebû Alî'ye göre insanın kalbine atılan bu hâtırlar, ilim veya fikir kabilindedir. Ancak Ebû Hâşim'e göre bu hâtırlar, emir konumunda muhataba yönelik *gizli söz (kelâm)*'dür. O havâtırın kelâm olduğunu söyleyerek ilim veya fikir olduğunu söyleyen Ebü'l-Hüzeyl ve babası Ebû Alî'den ayrılmıştır.²⁰ Kādî Abdülcebbâr'a göre ise hâtır, ne zan ne itikat ne bilgi ne de nazardır. Ona göre hâtır, geldiği kişiye has bir şekilde oluşmuş ilave bir mânadır. Bunun da kelâm dışında bir şey olması mümkün değildir. Çünkü kelâm, fayda ve maksadı ortaya koyma açısından işaret ve yazı gibi şeylere göre daha ileri düzeydedir. Hâtırda da aslanan maksadın anlaşılması olduğundan onun kelâm niteliği taşıması gerekir.²¹

Bilginin tab' ile ortaya çıktığını savunan Mu'tezilî âlimlere göre ise havâtır, ya insanın doğasından kaynaklanan bilgisel bir imkân ya da Allah'ın kulda yarattığı zorunlu bilgiler kategorisindedir. Onlara göre havâtır, harici muharrik bir güç tarafından, yönelmeyi ve kaçınmayı gerekli kılarak tercihe imkân sağlayacak şekilde kalbe konulan iki muharrik güçtür.²² Bu bağlamda Mu'tezile'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Nazzâm (ö. 231/845),²³ insanın içinde iki yönlendirici sebebin bulunduğunu ve bunlardan birinin iyiliğe diğerinin ise kötülüğe teşvik ettiğini ileri sürmüştür.²⁴ Ona göre bu hâtırlar, hissedilen cisimlerdir ve biri iyiliğe diğeri kötülüğe teşvik eden bu iki yönlendirici sebebin kaynağı Allah'tır. Nitekim Allah, akıl sahibi kimsenin kalbinde taat ve mâsiyet hâtırlarını yaratmış ve iki hâtır arasında tam bir seçim (ihtiyar) olması için, kişiyi taat hâtırı ile itaate, mâsiyet hâtırı ile de kötülük veya isyana davet etmiştir.²⁵ Ancak Nazzâm'a göre, bir şeyin Allah'ın yaratması olarak kabul edilmesi ile onun doğal (tab') olarak gerçekleşmesi arasında bir fark bulunmamaktadır. Bu sebeple akıl yürütmeyi sağlayan faktörler ve bunların sonucunda gerçekleşen bilgi de doğal ve zorunlu bir şekilde gerçekleşmiş olmaktadır.²⁶ Ayrıca

¹⁸ Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 44.

¹⁹ Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 242; Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XII/357-359; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 44; Yavuz, "Havâtır", XVI/524.

²⁰ Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 44.

²¹ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XII/352-353.

²² Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 242.

²³ Nazzâm hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Min Şüyûhi'l-Mu'tezile İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm ve ârâ'ühü'l-kelebiyye el-felsefiyye* (Kahire: 1365/1946, ts.); Kemal Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 3 (1977), 101-113; İlyas Çelebi, "Nazzâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/466-469.

²⁴ Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 242; Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed (Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiye, 1992), I/52.

²⁵ Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 242; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 44.

²⁶ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XII/103; Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 100-101.

Nazzâm'a göre ma'siyet hâtırının Allah'tan olması, kişinin isyan etmesini istediği için değil, adaleti gereği sağlıklı (sahih) bir şekilde tercihinin gerçekleşmesi içindir.²⁷

Ashâbü'l-ilhâm (ashâbü'l-maârif) içerisinde yer alan diğer bir grup kelâmcıya göre aklî bilgi, tefekkür sonucunda ilâhî ilham yoluyla veya zorunlu olarak meydana gelir.²⁸ Bilgi düşüncesi itibarıyla mârifet ehlinde olan Câhiz (ö. 255/869),²⁹ bilgilerin, insanın zihnine nazar anında yerleştirilmesi (tab'u'l-mahal) sureti ile meydana geldiğini iddia etmekle birlikte, havâtırın aklı harekete geçirdiğini ve akabinde bilginin, bir nevi mekanik olarak gerçekleştiğini iddia etmiştir.³⁰ O genel anlamda hâtırını kimi zaman zayıf veya güçlü, kimi zaman yanlış veya doğru, kimi zaman hızlı veya yavaş, kimi zaman anlaşılacak kadar ince/zayıf veya kavranılmaz derecede büyük bir şekilde kalpte meydana gelen belli-belirsiz duygu ve düşünceler özelinde kullanmaktadır.³¹ Ona göre havâtır, ihtiyaçların sebebiyet vermesiyle birlikte duyular ve onların zihinsel işleyişinin hemen akabinde gerçekleşen duyumsama sonucu kişinin kalbinden gelip geçen düşüncelerdir.³² Dolayısıyla gereksinimler oluşur ve duyumsama da gerçekleşirse havâtırın ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Hatta Câhiz havâtıra, zihinden gelip geçen bilgi konusu olan her şeyi ve insanı bilgilenmeye sevk eden tüm bilgisel aktarı/bağları dâhil ederek havâtırın çerçevesini daha da genişletmiş³³ ve bununla hocası Nazzâm ve selefi Mu'tezilî âlimlerden ayrılmıştır.

Sonuç olarak Mu'tezile âlimlerinin neredeyse tamamının, havâtırın varlığı ve onun davranışa sevk eden bir etken olduğu hususunda hem fikir oldukları açıktır. Bununla birlikte Ebü'l-Hüzeyl, baba-oğul Cübbâîler ve Kâdî Abdülcebbâr'da hâtırın kaynağı doğrudan dışarıdan bir varlık, Nazzâm'a göre insanın yaratılmış olan doğasından kaynaklanan bilgisel bir imkân, Câhiz'da ise her türlü iç ve dış gereksinimlerin kaynaklık ettiği zihinsel bir bilgilenme durumu olduğu ortaya çıkmaktadır.

1.3. Havâtırda Bulunması Gereken Şartlar

Basra Mu'tezilesine göre hâtır Allah, melek ve şeytan gibi haricî bir varlık tarafından insanın kalbine gönderilen bir uyarıdır. Ancak onlar, mârifetullaha ulaştırması bakımından oluşturdukları teolojik söylemlerini, kaynağı Allah olan hâtır üzerinden kurduklarından, hâtırın Allah'tan gelişini hasen kılan bazı şartları taşımasını gerekli (vâcip) görürler. Onlara göre bu şartları içermediği takdirde hâtırın Allah'tan geldiğini söylemek mümkün değildir.

²⁷ Eş'arî, *Ma'âkâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 242; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/52.

²⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Mu'ğnî*, XII/103; Yusuf Şevki Yavuz, "İlham", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/98.

²⁹ Câhiz hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Köse, *Câhiz'in Mu'tezile Mezhebindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016); Yusuf Şevki Yavuz, "Câhiz (Kelâmî Görüşleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/24-26.

³⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/110; Cengiz, *Doğa ve Öznellik*, 114.

³¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî Câhiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân*, thk. Abdüsselam Harun (Kahire: Cem'iyetü'r-Ri'ayetü'l-Mütekamile, 2004), III/379-380; Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Câhiz, "Kitâbü't-terbî' ve't-tedvîr", *Resailu-Câhiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1411), III/104; Cengiz, *Doğa ve Öznellik*, 108.

³² Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhiz, "Ḥucecü'n-nübüvve", *Resailu-Câhiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1411), III/238-239; Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhiz, "Risâle fi kitmâni's-sır ve ḥıfzî'l-lisân", *Resailu-Câhiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1384), I/141; Cengiz, *Doğa ve Öznellik*, 104-105.

³³ Cengiz, *Doğa ve Öznellik*, 108.

Çünkü Allah'ın fiillerinde kabih bir durum yoktur ve olması da düşünülemez. Dolayısıyla Allah'tan gelen hâtırın hasen/faydalı taraflarının bulunması gerekir. Bunlar, kulun kabih fiilden uzaklaşması ve kişide güçlü bir uyarı meydana getirmesi için mutlak olarak gereklidir. Bu bağlamda Kâdî Abdülcebâr aşağıdaki dört başlık altında sıralanan bu şartların genel manada kabul edildiğini, bunlar dışındaki şartlara itibar edilmeyeceğini söylemiştir.³⁴

1.3.1. Nazar ve Mârifetin Vücûbiyet Gerekçesini İçermesi

Ebû Alî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebâr'a göre hâtır, Allah'ın fiilidir. Allah'ın yaptığı fiiller de mutlaka ya doğrudan ya da ibret (itibar) ve lütuf cihetinden bir illet sebebiyle hasendir.³⁵ Bu sebeple hâtırın ilk şartı, Allah'tan gelişini hikmet açısından vâcip kılan bir illetinin (yön) bulunmasıdır. Hâtırın, nazar ve mârifetin kendisinden dolayı vâcip olduğu gerekçeyi açıklaması da bundan kaynaklıdır. Zira Allah'ın, vâcip olmasını gerektirecek bir gerekçe göndermemesi halinde bir şeyi vâcip kılması, câiz değildir. Aynı şekilde bir fiili vâcip kılacak bir gerekçe bulunmadan, o fiili vâcip kılması da mümkün değildir. Çünkü bunların hepsi kabih ve vâcip olmayan diğer fiillerin vâcip kılınması ile aynı konumdadır.³⁶ Dolayısıyla nazar ve mârifeti vâcip kılan hâtırın, bunların vâcip olma gerekçelerini de beraberinde getirmesi gerekir.

Kâdî'ya göre bir şeyin vâcip olma gerekçesi açıklanmaksızın vâcip kılınması tıpkı bizim bir başkasına herhangi bir sebep sunmaksızın malik olduğu bir yemeği yemesini yasaklamamız gibidir. Bir kimsenin bir yemeği yemekten yasaklanması da ancak o yemeğin zehirli olduğu veya yemesi durumunda kendisine faydasından çok zararın dokunacağı yönünde haber verildiği takdirde bir anlam kazanır. Aksi durumda bu yasak anlamsız ve kabih olur.³⁷ Ebû Alî, Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebâr hâtırın kişiye gerekçeleri ile birlikte gelmesinin vâcipliği konusunda hem fikirdirler. Ancak onlar hâtırın getirdiği vâcip gerekçelerin neler olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ebû Alî'ye göre hâtırın getirdiği gerekçeler, verilen nimetlerin yok olması, nimete karşı şükürün eda edilememesi iken; Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebâr'a göre dinî anlamda zarara uğrama korkusudur. Ebû Alî, zaman zaman Ebû Hâşim'in ifade ettiği tarzda da hâtırın geleceğini söylemiştir.³⁸

1.3.2. Vâcip Olan Diğer Mârifetleri de İçermesi

Hâtırın ikinci şartı, hâtırın vâcip kıldığı mârifet (bilgi) sebebiyle vâcip olan diğer bilgileri de vâcip kılmasının gerektiğidir. Buradaki asıl mesele, vâcip olan diğer bilgilerin neden vâcip olduğudur. Ona göre mârifetin vâcip kıldığı bilgiler birer lütuftur. Lütf olmaları sebebi ile bu bilgiler vâciptir. Burada lütuf olan husus, kişinin itaat ettiğinde sevabı, kötü bir iş yaptığında da cezayı hak edeceğine dair bilgidir. Çünkü kişi ceza ve sevap bilgisi sayesinde zarara uğrama korkusu ile kötü eylemden uzaklaşmaya, fayda ümidiyle de vâcibi yapmaya daha yakındır ve bu herkes tarafından bilinen bir durumdur.³⁹

³⁴ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XII/359-360.

³⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/8,10, 26, 32, 34 vd; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, II/342.

³⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XII/372.

³⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XII/372.

³⁸ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XII/372-375.

³⁹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XII/360-361.

Kādî Abdülcebbar'a göre hâtır bağlamında lütuf olan, sadece fayda-sevap ve zarar-ceza bilgileridir. Bunun dışındaki bilgiler lütuf kategorisine girmez. Ancak bu zarar ve fayda bilgisi kişideki ön bilgi (apriori) veya tecrübi (aposteriori) bilgilere dayanarak meydana gelir. Bunun gibi sevap ve ceza bilgisi ve onların neye binaen hak edileceği gibi ilahî fiiller de ancak Allah'ı, birliğini ve adaletli oluşunu, kötü (kabihi) şey yapmayan bir hakîm olduğunu bilmekle meydana gelir. Çünkü insan Allah'ın hakîm olduğunu bilmediği takdirde, Allah'ın onu mükellef kılıp sevap ve ceza vermemesini mümkün görebilir. Aynı şekilde isyan eden ile itaat edeni de eşit tutmasını ve hatta isyan edene sevap, itaat edene de ceza vermesini mümkün görebilir. Bu da Allah'a kötülüğü nisbet etmek olur. Allah'a kötülük nisbet etmek mümkün olmayınca, Allah'ın hakîm olduğunu, bir faydadan ötürü insanı mükellef tuttuğunu veyahut içerisinde meşakkat olan bir şeyi yapmakla ve terk ettiği takdirde zarar göreceği şeyle mükellef tutmayacağını bilmemiz gerekir. Çünkü içinde fayda ve zararın defî olmayan bir şeyi Allah'ın vâcip kılması kabihtir. Benzer durumlar Allah'ın kadir ve âlim olarak bilinmediği durumlarda da mümkün olduğundan mükellef, ya Allah'ı hâkim, âlim ve kadir olarak bildikten sonra ya da hemen akabinde lütuf olan sevap ve ceza bilgisini bilir. Lütfun kendisi ile tamamlandığı şey de lütuf hükmünde olduğundan buradaki "Allah'ı bilmek, O'nun âlim ve kadir olduğunu, hikmetsiz iş yapmayacağını, taate karşılık sevap, kabihe karşılık ceza vereceği bilmek" gibi Allah'ı bilmekle bağlantılı olan bilgilerin hepsi vâcip olur.⁴⁰ Bu sebeple Allah, kişiyi bir fiille mükellef tuttuğunda, az veya çok o fiil ile ilgili lütuf olan bilgileri de yüklemelidir.⁴¹ Kādî Abdülcebbar'a göre bilginin (ilim) kendisi ile tamamlandığı diğer bilgilerden sadece dinî bir yönü olanlar vâciptir. Bu da sadece kabihi yaptığında Allah tarafından ceza göreceği, vâcibi yaptığı ve kabihi terk ettiğinde de sevap alacağına yönelik bilgilerdir. Vâcip olan bu lütuf bilgiler de ancak hâtır ile meydana gelir.⁴²

1.3.3. Nazar ve Mârifetin Terk Edilmesine Yönelik Korku/Korkutma İçermesi

Hâtırın üçüncü şartı, nazar ve mârifetin terkinden kaynaklanacak bir korkuyu içermesidir. Hâtırın nazarı vâcip kılması, nazarı terk etmekten dolayı kişide mutlak surette korkuyu meydana getirmesine bağlıdır. Bu korkunun altında yatan sebep ise ister kesin bilinen bir şeyle ister de zan ile olsun "zararı kendinden def etme gerekliliği" dir.⁴³ Zarara uğrayacağı şeyden sakınmak da herkes tarafından kabul edilen bir hakikat olduğundan kişinin nazara yönelmesi vâcip olur.⁴⁴

Kādî Abdülcebbar, korkuyu *dünyevi* ve *dinî* olmak üzere iki zeminde ele almış ve onu bilgisizlikten kaynaklanan bir "hal" olarak değerlendirmiştir.⁴⁵ Ona göre korku, genellikle dâî ve hâtırın uyarıları sayesinde meydana gelir ve kişi nazarın vâcip olduğunu ancak bu sayede bilebilir. Ancak dâî ve hâtır yerine geçen haber ve tecrübe gibi sahih korkuyu oluşturacak bir uyarı olduğunda da nazarın vücbiyeti bilinebilir.⁴⁶ Kişiye yönelik zararı ortadan kaldırması açısından dinî ve dünyevi korku arasında bir fark yoktur. Her ikisi de

⁴⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/361, 375.

⁴¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/364.

⁴² Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/375.

⁴³ Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû' fi'l-Muhtât*, I/17.

⁴⁴ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/310; Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/110.

⁴⁵ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/315, 321-322; Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû' fi'l-Muhtât*, I/17.

⁴⁶ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/339-340.

kişiyi kendisine gelecek bir zarar ile korkutarak onu nazara sevk eder.⁴⁷ Ancak hâtırın nazarı vâcip kılması, dünyevi konulara değil de dinî konulara yöneliktir. Çünkü insan dinî konularda özellikle uhrevi meselelerde sadece nazar ve tefekkür ile bilgi sahibi olabilir. Ancak dünyevi konularda çeşitli şekillerde bilgiye ulaşma imkânına sahiptir.⁴⁸ Hâtır ve dâî ile meydana gelen korkuyu, kişinin kendisini inanan ve irade eden olarak bilmesi gibi zorunlu kabul eden Kâdî,⁴⁹ dinî korkunun asıl hedefinin, dinin usulleri ile Allah karşısındaki sorumluluklarının bilgisine (itaat, isyan, sevap ve ceza) ulaşmak olduğunu söylemiştir. Çünkü korku, kişinin nazarı terk etmesini engellemeye yönelik olarak meydana gelir.⁵⁰

Kâdî Abdülcebbar'ın nezdinde kork[ut]ma, en kapsamlı bilme yolu, düşünme ve sorgulama vasıtasıdır. Zira korku bilgi yokluğundan kaynaklanır ve onun ortadan kalkması da ancak bilgi ile mümkündür.⁵¹ Bu sebeple hâtırın, nazar ve mârifetin terkinden kaynaklanacak bir korku içermesi de vâciptir. Böyle bir korku içermediği takdirde nazar ve mârifet, ne lazım ne de vâcip olur. İşte korku tam da nazar ve mârifet vâcip kılması sebebiyle işlevsellik kazanmaktadır.⁵² Ayrıca tek başına hâtır ile korku meydana gelmeyebilir. Mutlak surette korkunun meydana gelebilmesi için hâtırın, akli bilgilerden oluşan birtakım emareleri destekleyecek şekilde gelmesi gerekir. Çünkü akıl sahibi bir kimse hakiki bir emare ile korkutulduğunda tereddüt etmeden korkar. Bu emareler ise ancak dâî veya hâtırın uyarısıyla mümkündür. Ancak buradaki uyarı, kişinin haber alma ve tecrübe ile bildiği ve alışkın olduğu korkuların verdiği sıradan bir uyarı değil, zem, kınanma ve cezaya çarptırılma gibi ilave bir emareye binaen oluşan özel (dinî) bir uyarıdır. Dolayısıyla dâî ve hâtır, öncelikle kişinin aklında çirkin veya noksan bir iş yaptığına dair bir korku oluşturur. Kişi de kendisine dokunacak büyük bir zarardan emin olmadığı için içini bir korku kaplar.⁵³ Böylece nazar terk ettiği takdirde -zem, kınanma ve cezaya çarptırılma gibi ilave bir emareye binaen oluşan- bu özel bir korku sebebiyle vâcip olur.⁵⁴ Ayrıca nazar ve mârifeti gerekli kılan korkunun miktarında itibar edilen ölçü, yeterli düzeyde olmasıdır. Çünkü korkunun bir sınırı yoksa da korkunun artması mümkündür. Ancak korkunun en son noktası diye bir şeyden bahsedilemez. Bu sebeple nazar ve mârifetin gerekliliği konusunda ölçü, nihai bir korku değil de yeterli düzeyde bir korkunun oluşmasıdır.⁵⁵

1.3.4. Nazar ve Mârifet için Vâcip Kıldığı Bilgileri Belli Bir Sıra Halinde Getirmesi

Hâtırın dördüncü ve son şartı ise, nazarın gerçekleşmesi için gerekli olan bilgileri belli bir sırayla bildirmesi yani sistematik düşünmeyi sağlayacak şekilde gelmesidir. Bilginin oluşma sürecinde birçok aşama olmakla birlikte bunların her biri ardı ardına geldiğinden her biri diğeri ile bağlantılı olmaktadır. Bu sebeple hâtır, kişiye gerekli olan nazarın bütünü

⁴⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/315, 337-338; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/112; Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû' fi'l-Muhtâ*, I/17-18.

⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/340.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/329; İbrahim Aslan, "Kâdî Abdülcebbar'da ve Kierkegaard'da Korku'nun Teolojisi", *Felsefe Dünyası* 1/51 (2010), 206-207.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/325.

⁵¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/346.

⁵² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/375-376; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/112.

⁵³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/38-339; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/110-112.

⁵⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/376.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/379.

peyderpey açıklamalıdır. Nazar edilecek konu birçok bilgiyi içeriyorsa gerekli olan bütün mârifetleri de bildirmesi gereklidir. Zira sonraki bilgilerin vâcip olmadığı bir durumda baş taraftaki mârifetlerin vâcip olması kabihtir. Aynı şekilde bir şeyin alakasız bir gerekçe ile vâcip olması da kabihtir. Dolayısıyla mükellef, peyderpey neleri tefekkür edeceği hususunda bilgilendirilmemiş olursa vâcip olan şey, alakasız bir gerekçe ile vâcip olmuş olur ki bu da kabih bir durumdur.⁵⁶

Kādî'ya göre de mükellef kılınan bilgiler birbirleriyle ilişkili olduğundan, bu bilgilere ancak bir bütün halinde itibar edilir. Bu sebeple Allah'ı, birliğini ve adlini bilme, sevap ve cezanın Allah tarafından verileceği bilgisi gibi mârifetlerin hâtır ile bir bütün halinde gelmeleri esastır. Çünkü itibar edilen tek tek mârifetler değil, bütünüdür birlikte olmasıdır.⁵⁷ Bu sebeple hâtırın bu mârifetlerin birini getirip diğerlerini getirmemesi caiz değildir. Hatta hâtırın bu bilgileri tertip üzere de getirmesi gerekir. Bu doğrultuda hâtırın önce Allah'ı bilme bilgisini, sonra birliğine dair bilgileri, sonra adaletine, sonra da sevap ve ceza fiilini gerçekleştireceğine dair bilgileri sırasıyla getirmesi gerekir. Hâtırın getirmesi gerekli olan bu bilgilerin sırası hususunda Mu‘tezile âlimleri, küçük farklarla birlikte birbirine yakın görüşler zikretmişlerdir.⁵⁸

Hâtırın belli bir sıra ile gelip gelmemesi konusunda Basra Mu‘tezile'sinin önde gelenleri arasında yeknesak bir görüş mevcut değildir. Ebû Alî, nadiren de olsa aklın kemale ermesini yeterli bir gerekçe saydığından bu sıraya ihtiyaç olmadığını söylesede çoğunlukla nazar edilecek olan deliller hususunda hâtırın, sırayla nasıl düşünülmesi gerektiğini (sistemik düşünme yöntemi) açıklamasını gerekli görmüştür. Ebû Hâşim ise çoğunlukla aklın kemalini yeterli bir gerekçe kabul ettiğinden hâtırın, sistemik düşünme yöntemini açıklamasını gerekli görmemiştir. Ancak Kādî, Ebû Hâşim'in nadiren de olsa aksi yöndeki görüşü kabul ettiğini söylemiştir. Hatta bu konuda Ebû Hâşim'in çoğunlukla savunduğu görüşün zayıf olduğunu söyleyerek Ebû Alî'ye muvafakat etmiştir. Yani o da, kişide aklın peyderpey nazar edeceği delillere yönelik ön bir bilgi bulunmadığı durumda hâtırın, tertip üzere akıl yürüteceği delilleri açıklamasını vâcip kabul etmiştir.⁵⁹

1.4. Havâtırın Akıl Yürütmedeki Rolü

Arapça'da “anlamak, idrak etmek, kısıtlamak, menetmek, engel olmak, bağlamak” gibi anlamlara gelen *akıl (el-akl)*⁶⁰ kelâm ilminde tarifi, mahiyeti ve nakil ile ilişkisi bakımından inceleme konusu olmuştur. Aklın tarifiyle ilgili esas tartışmalar, Mu‘tezile kelâmcılarından sonra başlamıştır. Onlar akli daha çok işlevine göre, “hakikatin bilinmesini sağlayan kaynak”, “insanı diğer varlıklardan ayıran ve nazarî bilgilerin öğrenilmesini sağlayan bir güç”, insandaki anlama ve zararlı şeylerden kendisini muhafaza etme gücü”, kötü şeylerden alıkoyan ve iyi şeylere yönelten bilgi”, insanın nazar etmesini ve fiillerinden sorumlu tutulabilmesini mümkün kılan belli bilgilerin toplamı” gibi birbirine yakın şekilde tarif etmişlerdir. Ebû'l-Hüzeyl, Câhiz, Ebû Alî el-Cübbâî gibi ilk dönem Mu‘tezile kelâmcıları, mahiyeti itibarıyla genellikle akli araz kabul ederken Nazzâm bunlara muhalefet ederek

⁵⁶ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII/376.

⁵⁷ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII/368.

⁵⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII/359, 368, 376, 377; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırağ*, thk. Muhammed Fethi en-Nâdî (Kahire: Dârü's-Selam, ts.), 161.

⁵⁹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII/377.

⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “akl”, VI/371-377; Bolay, “Akıl”, 2/238.

cevher olduğunu söylemiştir. Kādî Abdülcebâr ise tüm bunların dışında aklın insanda "bilkuvve" mevcudiyeti bulunmadığını söylemiştir.⁶¹ Ancak Mu'tezile âlimleri çoğunlukla kesin bir bilgi kaynağı saydıkları aklın mahiyetinden çok işlevsel yönü yani "bilinmeyi elde etmek için bilinenleri belli bir kurala göre sıralamak" şeklinde ifade edilen akıl yürütme/nazar üzerinde durmuş ve entelektüel bir faaliyet olarak kabul ettikleri nazarı, bilgiye ulaştırması bakımından vazgeçilmez bir yöntem saymışlardır.⁶² Nitekim Mu'tezile'de nazar, vâcip olan bir bilgi vasıtası kabul edilmiş ve hatta ittifakla kişiye vâcip ilk şeyin nazar olduğu ifade edilmiştir.⁶³ Bununla birlikte nazarın bilgiyi meydana getirebilmesi için, kişinin üzerinde nazar etmesi gereken delilleri de bilmesi gerektiği ilave edilmiştir. Çünkü delilleri bilmek, bilgi meydana getiren nazar için şarttır.⁶⁴ Nitekim deliller üzerinde nazar etme, öncelikle kişide bir itikat meydana getirir, sonrasında ise bilgiye sebep olur.⁶⁵ Ancak sahih bir nazarın bilgi meydana getirebilmesi kaçınılmaz olmasına rağmen, bu durum mutlak surette kesin değildir. Bu sebeple sahih bir nazarın mutlak surette bilgiyi oluşturması için, belli şartları da taşıması gerekir. Bunlar: a) Nazarı gerçekleştiren kişinin akıl sahibi olması; b) Nazarın delile binaen gerçekleştirilmesi; c) Delilin bilinmesi; d) Medlulün -tam bir bilinmemelik olmaması kaydı ile- bilinmemesi, yani medlule yönelik şüphenin olması; e) Delilin gerektiği şekilde takip edilmesi. Bu şartlar gerçekleştiği ve herhangi bir engel bulunmadığı takdirde nazar, zorunlu bir şekilde bilgiyi meydana getirir.⁶⁶

Nazar, objeleri açısından, dinî ve dünyevi onlarda olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Dünyevi konulardaki nazar kişinin gündelik yaşamına ilişkin konulara yönelik iken; dinî konulardaki nazar, Allah ile olan ilişkilere yöneliktir. Bu sebeple insanın ebedi mutluluğunu sağlayan dinî nazar, esas nazardır.⁶⁷ Kādî Abdülcebâr, dinî işlerdeki bu nazarı, "cevaplandırılmak üzere hasmın ileri sürdüğü iddialar üzerinde nazar" ve "gerçek deliller üzerinde akıl yürüterek onlarla bilgiye (mârifet) ulaştıran nazar" olmak üzere ikiye ayırmış ve ikincisi üzerinde önemle durmuştur. O, Allah'ın insana vâcip kıldığı şeylerin başında insanın akıl yürütmesini/nazarı getirirken, buradaki nazarın Allah'ı bilme ve tanıma yolundaki nazar olduğunu özellikle vurgulamıştır.⁶⁸

Mu'tezile'ye göre her ne kadar insan, akıl yürüterek eşyanın hakikatine dair bilgiye ulaşım iyi ile kötüyü birbirinden ayırt ederek fiillerine yön verse bile insanın akıl yürütebilmesinin mümkün olabilmesi için havâtırın bulunması gereklidir. Bu sebeple akıl yürütebilmesi için insana havâtırın gönderilmesi vâcip kabul edilmiştir. Yani onlara göre akıl, Allah tarafından insanın kalbinde yaratılan düşüncelerin yani havâtırın kullanılmasıyla çalışmaktadır.

⁶¹ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık*, 26-27; Yavuz, "Akıl", 2/242.

⁶² İlhan Kutluer, "Düşünme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/53-57.

⁶³ Kādî Abdülcebâr, *el-Mecmû' fi'l-Muḥîṭ*, 1/19; Kādî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/64-65.

⁶⁴ Kādî Abdülcebâr, *el-Muḡnî*, XII/107.

⁶⁵ Kādî Abdülcebâr, *el-Muḡnî*, XII/87.

⁶⁶ Peters, *God's Created Speech*, 60; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 139.

⁶⁷ Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 139.

⁶⁸ Kādî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/74.

Dolayısıyla nazarın gerekliliği (vücûbiyeti) de ancak hâtır, dâî ve bunların yerine geçebilecek faktörler ile gerçekleşmektedir.⁶⁹

Esas nazarın dinî konulardaki nazar olduğunu ifade eden Kādî Abdülcebbâr, hâtırın nazarı vâcip kılma noktasındaki gerekliliğini de dünyevi konulara değil dinî konulara hasretmiştir. Çünkü ona göre insan dünyevi konularda çeşitli şekillerde bilgiye ulaşabilir. Ama dinî konularda özellikle uhrevi meselelerde sadece nazar ve tefekkür ile bilgi sahibi olunabilir. Bu sebeple dinî onulardaki bilgilere/mârifet ulaşmak için hâtırın gelip kişiyi nazara sevk etmesi vâciptir.⁷⁰ Dinî bilginin akıl yürütme eylemine bağlı olarak üretildiğini kabul eden Mu'tezilî âlimler, insandaki akıl yürütme kabiliyetinin işlevsel hale gelmesi için yalnızca havâtır şart koşmakla yetinmemiş ayrıca bu hâtırın yukarıda açıklandığı üzere belli zorunlu şartları taşıması gerektiğini de ilave etmişlerdir.⁷¹ Bu bağlamda onlar akıl yürütmenin ancak hâtır ile harekete geçtiğini söyleyerek bu hâtır ile nazarın vâcip olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu gelen hâtır, kişiye ya sadece nazar ve mârifeti vâcip kılacak şekilde ya da nazar ve mârifetin vücûbiyetini içermekle birlikte vâcip olma gerekçeleriyle beraber gelmelidir. Aksi bir durum caiz değildir. Çünkü nazar ve mârifetin, vücûbiyeti sağlamayan bir gerekçe ile gelmesi kabihtir.⁷² Ayrıca nazarın gerekli olması için korkunun oluşması da gereklidir. Korku da genellikle dâî ve hâtırın uyarıları sayesinde meydana gelir ki kişi nazarın vâcip olduğunu ancak bu sayede bilebilir.⁷³ Başka deyişle nazarın vâcip olması, nazarı terk etmekten dolayı kişide mutlak surette korkunun meydana gelmesine bağlıdır.⁷⁴ Ayrıca hâtırın, nazarın vücûbiyeti için vâcip olan düzeni/sistematiği düşünmeyi açıklaması gerekir. Yani nazarın vâcip olma nedenini, hangi gerekçe/sebeup ve hangi illetten dolayı vâcip olduğunu tertip üzere bildirmesi gerekir. Zira hâtırın nazarın vâcpliğini açıklayıp da vâcip olma sebebi, vâcip olma illeti ve vücûbiyetin hasen olma yönünü açıklamaması caiz değildir.⁷⁵ Dolayısıyla hâtır geldiği takdirde gerekli olan bu düşünme sırasını da açıklar ve kişi bu sayede doğru bir akıl yürütme eylemi gerçekleştirerek mükellefiyet oluşturacak doğru bilgiye ulaşır.

Sonuç olarak havâtır neliği, mahiyeti, kaynağı ve akılla ilişkisi dikkate alındığı takdirde Mu'tezile'nin, dinî alanda bilgiye ulaşmak ve mükellef olmak için salt anlamda bir akli yeterli kabul etmediğini söyleyebiliriz. Onlar bu aklın ancak Allah'ın müdahalesi veyahut yardımı sayılabilecek sistematiği ve insanı harekete geçirici bir havâtırla işlevsel hale geldiğini söyleyerek de dinî alandaki akılcılığın olsa olsa izafî bir akılcılık olabileceğini ortaya koymuşlardır. Ayrıca Allah tarafından gelen hâtırın belli şartları taşımasının zorunlu koşullarıyla da bilginin sınanabilirliği sağlandığından bununla Mu'tezilî âlimler metafizik alanda objektif bir bilginin imkânını göstermeye çalışmışlardır.

⁶⁹ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, 242; Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/64; Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî*, XII/337,375, 376; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 44; Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 170.

⁷⁰ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî*, XII/338,340.

⁷¹ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, I/110; Yusuf Şevki Yavuz, "Havâtır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XVI/524; Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 114.

⁷² Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî*, XII/372.

⁷³ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî*, XII/338-340.

⁷⁴ Kādî Abdülcebbâr, *el-Mecmû' fi'l-Muḡnî*, I/17.

⁷⁵ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî*, XII/376.

2. HAVÂTIRIN MÂRİFETULLAHA ULAŞTIRMADAKİ ROLÜ

2.1. Mu'tezile'de Mârifetullah

Mârifetullah konusu kelâmda hüsün-kubuh, bilgi ve nazar bahisleri altında ele alınmış ve kelâm ekolleri arasında önemli/temel bir tartışma konusu olmuştur. İslâm düşüncesinde mutlak hakikat olan Allah'ın varlığı ve sıfatları hakkındaki bilgi, kelâm ilmi sistematığı içerisinde akıl yürütmeye elde edilen bilgiler kabilinden sayılmıştır. Ancak Yüce Allah'ı bilmenin (mârifetullah) aklı bir edinim olduğuna yönelik genel anlamda ittifak sağlanmışsa da şeriat/ilahî mesaj gelmeden önce kişinin Allah'ı bilmekle yükümlü tutulup tutulmayacağı sorunu, tartışmaları beraberinde getirmiştir. Nitekim bu sorunun cevabı, insanın sorumluluğunu temellendirme noktasında da önemlidir. Bu bağlamda İslâm düşünce tarihinin ilk dönemlerinden itibaren gerek mezhepler arası gerekse de mezhep içi birbirinden farklı görüşler beyan edilmiştir. Mu'tezilî düşünürler aklın Allah'ı ve ilahî sıfatları bilebileceği, bu nedenle de kişinin bu konuda düşünmek ve hakka iman etmekle yükümlü olacağı gibi hususlarda kendilerine özgü farklı ve orijinal yaklaşımlar ileri sürmüşlerdir.⁷⁶ Zira ilk dönemden itibaren Mu'tezilî kelâmcılar insanın; Allah'ın varlığını, eşyanın mahiyetini, vahiy gelmeden de bilebilen, güzel ve çirkini, hayır ve şerri ayırt etmesini sağlayan bir akla sahip olduğu üzerine ittifak etmişlerdir.⁷⁷ Mu'tezile'den Ebü'l-Hüzeyl, akılla Allah'ın ve ahlakî değerlerin bilinmesi gerektiğini savunan ilk düşünürlerdendir.⁷⁸ Mu'tezile'den Bısr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümame b. Eşres en-Nemiri (ö. 213/828), Ebû Musa künyesi ile bilinen el-Murdar lakaplı İsa b. Sabih (ö. 226/841), Sümame b. Eşres en-Nemiri, Bısr b. Mu'temir, Nazzam (ö. 231/845), Câhiz (ö. 255/869), Ebû Alî el Cübbâî, Ebû Hâşim el Cübbâî, Kâdî Abdülcebbâr da benzer görüş beyan etmişlerdir.⁷⁹

Mu'tezile âlimleri çoğunlukla Mârifetullahın akli kemale ulaşan ve doğru akıl yürütme imkânına sahip çocuk-yetişkin herkese vâcip olduğunu söylemekle birlikte bunun zarurî-bedihî bir bilgi mi yoksa nazarî-kesbî bilgi mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir.⁸⁰ Mu'tezile içerisinde tüm bilgilerin zaruri olarak meydana geldiğini kabul eden ashâbü'l-maârif, mârifetullaha da zaruri bilgi kategorisinde yer verirken; bilginin akıl yürütmekle üretildiği görüşünü kabul eden ve çoğunluğu oluşturan ashâbü'n-nazar ise mârifetullaha kesbî bilgi kategorisinde yer vermiştir.⁸¹

⁷⁶ Ardoğan, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman", 294.

⁷⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/84; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/52-68; Zühdî Cârullâh, *el-Mu'tezile* (Beyrût: el-Ehliyetu'n-Neşri ve't-Tevfîz, 1974), 105-107.

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/46; Resul Öztürk, "Matürîdî'nin Kelâm Sisteminde Allah'ı Bilme (Ârifetullah) Meselesi", *EKEV Akademi Dergisi* 9/24 (2005), 97.

⁷⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/84; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/52-68; Cârullâh, *el-Mu'tezile*, 105-107; A. S Tritton, *İslâm Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: AÜF Yayınları, 1983), 86-101, 140-153.

⁸⁰ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 161; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/46, 68; Mârifetullahın keyfiyeti hakkında daha fazla bilgi için bk. Ardoğan, "Zarûrîlik ya da Nazarîlik Yönüyle Mârifetullah"; Ardoğan, "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman", 293-314.

⁸¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/84-98; Yunus Cengiz, "İlk Dönem Kelâmında Teolojiji Aşma Tecrübesi", *Kelâm İlminde Metodoloji Sorunu*, ed. Mahmut Çınar vd. (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi, 2017), 89; İlyas Çelebi, "Ashâbü'l-Maârif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/124-125.

Ebü'l-Hüzeyl'e göre Allah hakkındaki bilgi ve O'nun varlığının bilgisine götüren delilin bilgisi zaruridir. Zira insanın akıllı bir varlık olması, onun kendi nefsini bilmesini gerektirir. Bu bilgiyi ikinci anda Allah'ın bilgisi takip eder; eğer böyle olmazsa kişi kafir olur. Hatta ona göre temyiz çağına giren çocuklar dahi herhangi bir öğrenim görmeden ve naklî bilgilere ihtiyaç duymadan Allah'ın varlığına inanmakla yükümlüdürler.⁸² Câhiz da Allah'ın ancak zaruri bilgiyle bilinebileceğini söylemiştir. Zira ona göre bütün bilgiler tabiatı gereği zorunludur. İnsanın irade dışında yaptığı ve elde ettiği bir şey yoktur. İrade dışındaki tüm şeyler kullardan tabiatları gereği zaruri olarak meydana gelir. Onlar kulların seçim hakkı kullanmadığı fiilleridir.⁸³ Dolayısıyla bilgiler kategorisinde bulunan mârifetullah da zorunlu olarak gerçekleşir.⁸⁴

Mârifetullahın kesbî olduğunu söyleyen Mu'tezilî âlimlere göre, kullar belli aklî tekâmül ve her iki yöne elverişli fiil yapabilme kudretine sahip yaratılmışlardır. Bu sebeple aklî tefekkür, güç ve kapasiteleri sayesinde belli hususlarda mükelleftirler.⁸⁵ Bunların başında Allah'ı bilmeye (mârifetullah) ulaştıran nazar gelir. Nazarın vâcip olma sebebi kendisinden dolayı değil, Allah'ın bilgisine ulaştırmasından dolayıdır.⁸⁶ Mârifetullahın kesbîliğini savunan Nazzâm (ö. 231/845) ve ona tabi olanlara göre göre akıl sahibi herkes, bir yaratıcının varlığının bilgisine, tabiata ve tabiatına yönelik yapacağı tefekkür, teemmül ve istidlâl ile ulaşabilir.⁸⁷ Zira ona göre hem kıyas ve nazar yoluyla bilinen bilgilerin zorunlu bilgi olması hem de duyu yoluyla bilinen bilgilerin nazar ve haber yoluyla bilinen bilgi olması mümkün olmadığından⁸⁸ duyularla algılanmayan, kıyas ve nazar yoluyla bilinebilen mârifetullah bilgisi kesbî olmuş olur. Bununla birlikte Nazzâm, şeriat gelmeden önce akıl sahibi insanın, şayet akıl yürütebilecek bir seviyede ise, tefekkür ve teemmül yani nazar ve istidlâl ile Allah'ı bulmasını gerekli görmüştür.⁸⁹ Ebû Alî ve Ebû Hâşim el-Cübbâ'î'ye göre de Allah hakkındaki bilgi, zaruri değil, kesbîdir. Kâdir, âlim, cömert ve hakîm olan Allah, kullarına verdiği takdirde onların itaat ve tövbeye yöneleceklerini bildiği iyi (salah), en iyi (aslah) ve lütuf gibi şeyleri onlardan esirgeyerek biriktirip gizlemez. Bu sebeple Allah, kulları yaratıp bazı fiilleri yapma, bazılarını da yapmama noktasında aklen ya da şer'an sorumlu tuttuğunda, onların akıllarını kemale erdirme, onlara delilleri gösterme, kudret ve istitaat verme gibi gerekli vasıtaları hazırlamak zorundadır.⁹⁰ Bu vasıtalarından olan akıl, Allah'ın kula verdiği nimetlerin en büyüğüdür.⁹¹ Bu sebeple Kâdî Abdülcebâr, Allah'ın dünyada nazar ile ahirette ise zaruri olarak bilinebileceğini ileri sürmüştür. Ona göre

⁸² Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırağ*, 160-161; Tritton, *İslâm Kelâmı*, 88; Metin Yurdağür, "Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/330; Ardoğan, "Zarûrîlik ya da Nazarîlik Yönüyle Marifetullah", 175.

⁸³ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırağ*, 205; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 48-49; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/65.

⁸⁴ Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 48-49; Cengiz, *Doğa ve Öznellik*, 93.

⁸⁵ Cârullâh, *el-Mu'tezile*, 105; Ardoğan, "Zarûrîlik ya da Nazarîlik Yönüyle Marifetullah", 179-182.

⁸⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, I/64; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), I/336.

⁸⁷ Tritton, *İslâm Kelâmı*, 94; Çelebi, "Nazzâm", 32/468.

⁸⁸ Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 29-30; Tritton, *İslâm Kelâmı*, 94.

⁸⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/52; Cârullâh, *el-Mu'tezile*, 107.

⁹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, I/68, 71.

⁹¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Mecmû' fi'l-Muhtâ*, I/23.

dünyada Allah'ın bilgisine ulaşmak, ancak nazar ile gerçekleşir.⁹² Çünkü Allah ne zaruri bilgi ne de müşahade ile bilinebilir. O'nun sadece tefekkür ve nazar yoluyla bilinmesi gerekir.⁹³ Bu sebeple Allah'ın dünyada kula vâcip kıldığı ilk önemli görevin, kulun Rabbini bilmesine ulaştıracak akıl yürütme (nazar) olduğunu söylemiştir.⁹⁴ Kādî'ya göre akıl yürütmenin vâcipinin ilki olmasının sebebi, söz ve fiil türündeki bütün dinî hükümlerin ancak Allah bilindikten sonra hasen olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁵ Ona göre mârifetullaha ulaşmakla nefsin sükûnu, kalbin rahatlaması ve mutmain olması gerçekleşir. Bu sebeple zan veya başka bir şey, mârifetullah yerine geçemez.⁹⁶

2.2. Mârifetullaha Ulaşmada Havâtır

Mu'tezile âimlerinin neredeyse tamamı insanın ilk aklî ve dinî sorumluluğu olan kendisini yaratamı bilmesine (mârifetullah) imkân sağlayan nazara sevk etmesi sebebiyle havâtıra ayrı bir önem vermişlerdir. Nitekim her durumda olduğu gibi kişinin Allah'ın bilinmesi konusunda yükümlülük altına girebilmesi için, kişinin lehine ve aleyhine olan koşulları bilmesi ve kişiyi düşünmeye sevk edecek veya ondan uzaklaştıracak duygusal ya da bilgisel durumların olması gerekir. İşte Mu'tezilî kelâmcılar bu durumu havâtır olarak ifade etmişler ve akıllı kimsenin Allah'ı bilme noktasında nazar ve istidlale davet eden hâtırdan hali olmadığını söylemişlerdir.⁹⁷

Mârifetullahın zorunlu bir bilgi olduğu kabul eden bir kısım Mu'tezilî düşünürler, kişinin vahye muhatap olmaksızın mârifetullaha ulaşmayacağı durumda, nazara sevk edecek hâtır veya hâtır dışında düşündürücü bir delil bulunması gerektiği ve cezanın ancak bu takdirde mümkün olacağını söylemişlerdir. Bazıları ise mârifetullahın vücûbiyetine yönelik havâtırın bulunmasının zorunlu olmadığını ileri sürmüşlerdir.⁹⁸ Mârifetullahı zorunlu bir bilgi kabul eden Ebü'l-Hüzeyl'e göre iyi olanların Allah'tan, kötü olanların ise şeytandan geldiği havâtır, düşünce ya da bilginin mahiyetine ait arzaldır ve fiil için havâtır zorunlu değildir. Çünkü onlar bulunmasa da insan sorumludur.⁹⁹ Dolayısıyla hâvatır, mârifetullahın vâcip olması için zorunlu değildir. O bu durumu şöyle ifade etmiştir: Vahiy gelmeden önce kişi Allah'ı hâtır dışında düşündürücü bir delille bilmesi gerekir ve bunda bir kusur işlediğinde ebedi cezayı hak etmiş olur.¹⁰⁰ Bununla birlikte o, Allah'ın akıl sahibi kişinin kalbinde hâtır yaratarak onunla kendisine itaate çağırarak nazar ve istidlale davet ettiğini, korkutmak ve sakındırmak suretiyle de mârifetullaha yönelik istidlal sâiklerini harekete geçirdiğini söylemiştir.¹⁰¹ Ebü'l-Hüzeyl'in havâtır doğrudan fiil ile olmasa da, fiile sebebiyet veren ve bilgi vasıtası olan nazar ve istidlale ilişkilendirmesi, onun hâtır kişiye bilgi meydana getiren bir faktör

⁹² Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû' fî'l-Muhtâ*, 1/21.

⁹³ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/64.

⁹⁴ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/64, 82-86.

⁹⁵ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/114.

⁹⁶ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/70, 76.

⁹⁷ Cengiz, *Doğa ve Öznelik*, 100; Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 170.

⁹⁸ Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*, 242; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 46; Ebû Rîde, *Min Şüyûhi'l-Mu'tezile İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm*, 167.

⁹⁹ Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*, 242; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 44; Tritton, *İslâm Kelâmı*, 89.

¹⁰⁰ Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*, 242; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 46.

¹⁰¹ Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*, 242; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 44; Ardoğan, "Zarûfîlik ya da Nazarîlik Yönüyle Marifetullah", 175.

olarak kabul ettiğine işaret etmektedir. Mârifetlerin zaruri olarak gerçekleştiğini kabul eden Câhiz’a göre ise mârifetullaha sevk etme noktasında havâtır gereklidir. Nitekim ona göre insanın doğasından kaynaklanan havâtır, zihnî mekanizmayı harekete geçirerek arkasından mârifetullahı bir anlamda otomatik olarak gerçekleştirir.¹⁰² Bu doğrultuda o, yaratıcının bilgisinin ve O’nun elçilerinin tasdiki ile ilgili bilgilerin insanda bulunduğunu ve bir kimsenin mârifetullaha ulaşmadan buluşa ermesinin caiz olmadığını söylemiştir.¹⁰³ Bunun yanı sıra Câhiz, Allah’ın kulu kendisini bilmekle (mârifetullah) mükellef tutmadığını iddia etmiştir. Ancak ona göre, “İnsanlar bilgileri ölçüsünde sorumludur ve akıl sahibi insanların hepsi, Allah’ın yaratıcıları olduğunu ve peygambere muhtaç olduklarını bilir.” Bu yüzden her ne kadar Allah, doğrudan kendisini bilmekle mükellef tutmasa bile, kul Allah’ı bilmekle mükelleftir. Hatta Allah’ı bildiği takdirde O’na itaatle de mükelleftir.¹⁰⁴

Mârifetullah’ın kesbîliğini savunan Mu‘tezilî âlimlere göre ise kulların mükellef olduğu şeylerin başında nazarın gelmesi, Allah’ı bilmeye ulaştırmasından dolayıdır.¹⁰⁵ Bunlar içerisinde yer alan Nazzâm’a göre de akıl sahibi kimse şeriat gelmeden istidlal ile Allah’ı bulmak, fiillerindeki iyi ve kötüyü bilip anlamak zorundadır.¹⁰⁶ Ancak nazar ve istidlalle doğrudan Allah’ı bilmek, bu dünyada imkân dâhilinde değildir. Çünkü Allah “kadim” olandır. Kadim olan ise yalnızca nazar ve istidlal ile bilinebilir. Doğrudan nazar ve istidlal ile bilmek ise ahiret hayatında gerçekleşecek bir durumdur.¹⁰⁷ Bu sebeple Allah’ın dünyada nazar ve istidlalle bilinmesinin şartı, hâtırlar üzerinde nazar ve tefekkür ederek gerçekleşebilir. Bunun için insanda Allah tarafından yaratılan algılanabilir iki hâtır bulunmaktadır. Allah itaat hâtırıyla kişiyi itaate, mâsiyet hâtırıyla da iki hâtır arasında tam bir seçim olması için mâsiyete çağırır.¹⁰⁸ Ayrıca kişi, vahiy olmaksızın mârifetullaha ulaşmada başarısız olduğunda, onu nazara sevk eden hâtır bulunduğu için cezalandırılması mümkündür. Bu konuda hâtır yeterli olduğundan ayrıca düşündürücü bir delile gerek yoktur.¹⁰⁹

Mârifetullah’ın kesbîliğini savunan Mu‘tezile âlimlerinden özellikle de Basra ekolüne mensup olanlara göre ise, Allah kullarını kendisini bilmekle aklen ya da şer’an mükellef tuttuğunda, onların akıllarını kemale erdirmekle birlikte onlara deliller de göstermek zorundadır.¹¹⁰ Bu yüzden mârifetullaha ulaştırmasındaki önemine binaen yukarıda da açıklandığı üzere hâtırın belli şartları taşıyarak gelmesini zorunlu kabul etmişlerdir. Hatta Allah tarafından gönderilen hâtırın, belli içerikleri getirmediği takdirde kişinin vahiy gelmesi de akıyla mârifetullaha ulaşmakla mükellef tutulamayacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda Ebû Alî, mârifetullaha ulaşmak ve ondan sorumlu olmak için Allah tarafından şöyle bir hâtırın gelmesini zorunlu kabul etmiştir.¹¹¹ “Sendeki hallerin değişimi (doğma,

¹⁰² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, I, 110; *el-Muğni*, XII, 103; Yavuz, “Havâtır”, 524; Cengiz, 114.

¹⁰³ Bağdâdî, *el-Farq beyne’l-fırağ*, 205.

¹⁰⁴ Bağdâdî, *Uşûlü’l-dîn*, 48-49; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, I/65-66.

¹⁰⁵ Eş’arî, *Mağâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 242; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII/337,375,376; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, I/64; Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, I/336.

¹⁰⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, I/52; Cârullâh, *el-Mu‘tezile*, 105-107.

¹⁰⁷ Bağdâdî, *el-Farq beyne’l-fırağ*, 172; Bağdâdî, *Uşûlü’l-dîn*, 29-30.

¹⁰⁸ Eş’arî, *Mağâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 242; Bağdâdî, *Uşûlü’l-dîn*, 44.

¹⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, I/52; Ebû Rîde, *Min Şüyûhi’l-Mu‘tezile İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm*, 167.

¹¹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, I/71.

¹¹¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII/341; Koloğlu, *Cübbâiler’in Kelâm Sistemi*, 151-152.

büyüme, gelişme vs.) sebebi ile bir yaratıcı ve idare ediciye ihtiyaç duyan bir kimse hükmünde olduğunu bilmektesin. Bu sebeple onu bilmek için akıl yürüt. Çünkü O'nu bilmediğin takdirde, içinde bulunduğun nimetlerin yok olup olmayacağından emin olamazsın." ya da "Şayet Allah'ı bilmezsen nimetlerin şükürünü yerine getirmen mümkün olmaz." veyahut da: "Allah'ı bilmediğin takdirde sana gelecek zarardan emin olamazsın."¹¹² Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebbar'a göre de hâtırın geliş gayesi mârifetullaha ulaştırmaktır.¹¹³ Hâtır kişiye; "Seni yaratan ve idare eden, vâcibi yaptığında sevap verecek, kabihini yaptığında da cezayı verecek olan bir yaratıcı ve düzenleyicinin olduğunu bilmek için akıl yürüt. Allah'ı ve bu sevap ve cezayı bilmezsen kabihini yapmaya daha yakın olursun. Çünkü kendi nefsinde kabihini yapmaya yönelik bir arzu bulursun. Allah'ı ve bu sevap ve cezayı da bilirsen kötüyü yapmamaya daha yakın olursun. Çünkü her ne kadar kabihini yaptığında zemmi hak edeceğini bilir, bununla birlikte vicdanen bir kaygı ve eksiklik hissetsen de kabihini yapmaktan dolayı sana büyük bir zararın dokunacağından emin olamazsın."¹¹⁴ diyerek gelmelidir.

Nihai anlamda Allah'tan gelen bu hâtırın taşınması gereken şartları göz önünde bulundurduğumuzda şartların tamamının kişiyi mârifetullaha ulaştırarak nazara yönelik olduğunu veya bu nazarı engelleyecek hataları ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu söylememiz mümkündür. Şartlardaki tüm anlatımların kişinin mârifetullaha ulaşmasını garanti edecek şekilde olması da vahiy gelmesi bile insanın aklıyla Allah'ı bulmakla mükellef olacağı görüşünü Mu'tezile açısından anlamlı kılmaktadır. Zira vahyin gelmemesi durumu, burada sadece mârifetullah konusunda bir peygambere ihtiyaç duyulmaması anlamında olmakla birlikte Allah'tan bağımsız aklî bir zorunluluk değil; bir nevi yine vahiy akla getirebilecek ilahî bir müdahalenin bulunduğu ve hatta bulunması mecburiyeti olduğu bir ihtiyaç söz konusu edilmektedir. Bu da Mu'tezile'nin mârifetullaha ulaşma konusunda hâtıra verdikleri önemi daha anlaşılır kılmaktadır. Mutezile âlimlerinden özellikle de Basra ekolüne mensup âlimlerin, gelen bu hâtırın bazı şartları taşınmasını zorunlu koşarak ona teorik bir içerik kazandırmaları, havâtırın mârifetullaha ulaştırmadaki rolünün önemini üst bir seviyeye taşımıştır. Havâtır, "Allah tarafından insanın iradesi dışında aklında/kalbinde korku oluşturarak kişiyi sistematik bir nazar ve istidlale sevk eden zorunlu bir uyarı/uyarıcı" olarak kabul eden Mu'tezile âlimleri, "Vahiy gelmesi de insan aklıyla Allah'ı bulmakla mükelleftir." yönündeki teolojik söylemlerini temellendirmişlerdir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; akıl-nakil tartışmalarının en önemli konularından biri olan mârifetullah konusunda Mu'tezile kelâmcılarının nazarı vâcip kabul etmesi, çoğunlukla salt akıldan kaynaklı bir vâciplik değil, Allah tarafından doğrudan kalbe gelmesi yönüyle naklî bilgiyle benzerlik gösteren havâtırla desteklenmiş bir akıldan kaynaklıdır. Bu sebeple mârifetullah konusunda Mu'tezile'nin tam anlamıyla akılcı olduklarını söyleyemeyeceğimiz gibi, her ne kadar kaynağı ve geliştiği itibarıyla havâtır nakille benzerlik gösterse de, tam olarak nakil sayılamayacağından, nakilci olduklarını da söylememiz mümkün değildir.

SONUÇ

İslâm düşünce tarihinde nazar, mârifetullah'a ulaşmada, dinî ve ahlakî yükümlülükleri yerine getirmede başvurulan önemli vasıtalarından biridir. Ancak aklın doğru bilgiyi ortaya koyabilmesi için, akıl sahibi kişinin heva ve heveslerinden kurtulması gerektiği kaydı

¹¹² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/373.

¹¹³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/380.

¹¹⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII/375.

düşülmüştür. Bu sebeple Mu'tezilî düşünürler aklın tek başına Allah'ı ve ilahî sıfatları kavrayabileceği, bu nedenle de kişinin bu konuda düşünmek ve hakka iman etmekle mükellef olacağı gibi hususlarda ittifak etseler de onlar için salt anlamda bir aklın bulunması, sorumlulukta belirleyici unsur olmamıştır. Onlara göre mükellefiyetin vahiyden değil de akıldan dolayı vâcip olması, ancak aklın Allah tarafından herkese gönderilmesi zorunlu kabul edilen ilahi bir müdahaleyle desteklenmesiyle mümkündür. Buna da havâtır demişlerdir.

Mu'tezile'de mutlak akılcılık yerine izafî bir akılcılığın söz konusu olduğunu en açık şekilde havâtır konusunda görebilmekteyiz. Mu'tezile âlimleri, düşünce sistemleri açısından önemli bir yere sahip olan akli, havâtır ile destekleyerek aslında onun Allah'tan bağımsız olmadığını, Allah'ın insanın karar verme aşamasından önceki süreçte havâtırla bir şekilde katkıda bulunduğunu (bulunması gerektiğini) ifade etmişlerdir. Ayrıca insanın düşünmesine ve eylemde bulunmasına yön veren önemli bir kaynak olan akli, havâtırla atıl durumdan aktif hale getirmişlerdir. Yani akli havâtırla destekleyerek, aklın bilgi elde etmedeki hata olasılığını ortadan kaldırarak metafizik alanda objektif bir bilginin imkânını göstermeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda onlar, hâtır için belli şartlar da koyarak onu görünürdeki subjektiflikten kurtarmaya çalışmışlardır. Belli şartları haiz olan hâtıra, eylemlerin olumsuz neticeleri hakkında uyarıda bulunduğundan kişide dinî ve ahlakî bir bilinç, objektif bir bilgi, kişiyi iyiye sevk etme ve yaratılış gayesi olan mükâfatlandırma yolunda tedbir mahiyetinde yardımcı bir uyarıcı görev yüklemişlerdir.

Allah-insan ilişkisini ahlakî bir zeminde ele alan Mu'tezilî düşünürler, müstakil bir anlam verdikleri havâtır, dinî ve ahlakî yükümlülükleri yerine getirmede kişinin tefekkür etmesini sağlayan bir uyarıcı olarak kabul etmiş ve dinî konulardaki sorumluluğun temellendirilmesi noktasındaki rolüne büyük bir önem vermişlerdir. Özellikle de havâtıra, nazarla ulaşılabileceği kabul edilen Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları konusunda insan aklını harekete geçiren bir misyon yüklemişlerdir. Bu bağlamda Mu'tezilî düşünürler havâtır, daha çok nazarın desteklenmesi, mükellefiyetin temellendirilmesi özellikle de mârifetullahla ulaşma bağlamında teorik içeriğe büründürmüş bir faktör/sâik olarak kabul etmişlerdir.

İslâm düşünce tarihinde genellikle mezhepler içerisinde akla karşı açık bir şekilde reddedici bir tavır ortaya konulmamasına rağmen akılcılık denince ilk olarak Mu'tezile düşünülmüş ve zikredilmiştir. Ancak Mu'tezile'de de dinin akılla değil vahiyle inşa edildiği kabul edilmektedir. Bununla birlikte onlar dinin akla uygun olduğunu, akılla dinin tamamının olmasa da en azından dinin temelini ortaya konulabileceğini göstermeye çalışmışlardır. Ancak onlar bunun ilahî müdahale ve gözetimden bağımsız salt bir akılla değil de Allah'ın insanda yaratması gerektiğini ve de yarattığını düşündükleri havâtırla desteklenen bir akılla mümkün olduğunu söylemişlerdir. Yine havâtırla bir taraftan Allah'a bağlı bir aklın dinî ve ahlakî alandaki işlevselliğini ön plana çıkarmışlar; diğer taraftan da Allah'tan bağımsız bir akıl düşünülemez için insanın mutlak olarak değil, Allah'ın sınırlarını çizdiği oranda bir düşünme ve özgürlük potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin havâtır teorisi, onların salt akılcı olmadıklarını kanıtı olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Abrahamov, Binyamin. "Akılcılığın Temelleri". çev. Fethi Kerim Kazanç. *Kelam Araştırmaları* 1/2 (2003), 137-154.

Ardoğan, Recep. "Kelâmcılara Göre Zarûrîlik ya da Nazarîlik Yönüyle Marifetullah". *Marife* 5/1 (2005), 173-193.

Ardoğan, Recep. "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu". *Marife-Bilimsel Birikim* 3/Mu'tezile Özel Sayısı/3 (2003), 293-314.

Aslan, Abdülgaflar. "Kelâmcıların Dilinde Havâtır Kavramının Kullanımı ve Bilgi Değeri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/16 (Ocak 2006), 29-56.

Aslan, İbrahim. "Kâdî Abdülcebâr'da ve Kierkegaard'da Korku'nun Teolojisi". *Felsefe Dünyası* 1/51 (2010), 186-211.

Aydın, Hüseyin. "İbn Teymiye'nin Nasçı Akılcılığının Kelâmî Açından Değerlendirilmesi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 157-208.

Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farq beyne'l-fırağ*. thk. Muhammed Fethi en-Nâdî. Kahire: Dâru's-Selam, ts.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Uşûlü'd-dîn*. thk. Ahmet Şemsu'd-Din. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2002.

Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/238-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 11. Basım, 2013.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. "Hucecû'n-nübüvve". *Resailu-Câhiz*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 221-281. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1411.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. thk. Abdüsselam Harun. VIII Cilt. Kahire: Cem'iyetü'r-Ri'ayeti'l-Mütekamile, 2004.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. "Kitâbü't-terbî' ve't-tedvîr". *Resailu-Câhiz*. thk.

Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1411.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. "Risâle fi kitmâni's-sır ve hıfzi'l-lisân". *Resailu-Câhiz*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 135-172. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1384.

Cârullâh, Zühdfî. *el-Mu'tezile*. Beyrût: el-Ehliyetu'n-Neşri ve't-Tevfiz, 1974.

Cengiz, Yunus. *Doğa ve Öznelik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Cengiz, Yunus. "İlk Dönem Kelâmında Teolojii Aşma Tecrübesi". *Kelâm İlminde Metodoloji Sorunu*. ed. Mahmut Çınar vd. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi, 2017.

Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayınları, 2013.

Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*. çev. Ömer Türker. III Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Çelebi, İlyas. "Ashâbü'l-Maârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/124-125. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık Ve Kadı Abdülcebbar*. Rağbet Yayınları, 2002.

Çelebi, İlyas. "Nazzâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/466-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çubukçu, İbrahim Agah. "Mutezile ve Akıl Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1-4 (1964), 51-62.

Demir, Osman. *Kâdî Abdülcebbar'da İnsan Psikolojisi: Güdüler (Devâî) ve İnsan Davranışı Üzerindeki Etkileri*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.

Ebû Rîde, Muhammed Abdülhâdî. *Min Şüyûhi'l-Mu'tezile İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm ve ârâ'ühü'l-kelebiyye el-felsefiyye*. Kahire: 1946, ts.

el-Fîrüzâbâdî. *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1429.

el-Ḥalîl b. Aḥmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. VIII Cilt. Beyrût: Müessesetül-Alem-i lil-Matbuat, 1408.

Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'hîtilâfî'l-muşallîn*. thk. Ahmet Câd. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2009.

Hatipoğlu, Büşra Nur. *Kelâm İlmi Açısından Havâtır Kavramı*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Işık, Kemal. "Nazzam ve Düşünceleri". *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 3 (1977), 101-113.

İbn Dureyd. *Cemheretü'l-luğa*. IV Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, ts.

İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1434.

İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî. *eş-Şihâh*. thk. Ahmed Abdulğafur Attar. VI Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabi, ts.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Mu'tezilî. *el-Mecmû' fi'l-Muḥîṭ bi't-teklîf*. thk. el-Eb Jean Yusuf Houben el-Yesui. II Cilt. Beyrût: el-Matbaatü'l-Katolikiyye (Imprimerie Catholique), 1965.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Mu'tezilî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. thk. Hudr Muhammed Nebhâ. XX Cilt. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiye, 2012.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed el-Mu'tezilî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. II Cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012.

Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.

Korkmazgöz, Rıza. "İslâm Düşüncesinde Allah'ı Bilmenin (Ma'rifetullah) Yolları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/3 (2014), 185-226.

Köse, Mustafa. *Câhiz'in Mu'tezile Mezhebindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Kurt, Hasan. "İslam'ın Akılcı Ekolü Mu'tezile". *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi* 7/2 (2012), 209-225.

Kutluer, İlhan. "Düşünme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/53-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öztürk, Resul. "Matürîdî'nin Kelâm Sisteminde Allah'ı Bilme (Ârifetullah) Meselesi". *EKEV Akademi Dergisi* 9/24 (2005), 95-110.

Peters, J. R. T. M. *God's Created Speech, Peters: A Study in the Speculative Theology of*

the Mu'tazilî Qâdî l-Qudât Abû l-Hasan 'Abd al-Jabbâr bn Ahmad al-Hamadânî. Leiden: E.J. Brill, 1976.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Me'tâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*. thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. IX Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.

Reinhart, A. Kevin. *Before Revelation: The Boundaries of Muslim Moral Thought*. Albany: State University of New York Press, 1995.

Salame, Claude. "Kelâm İlminin Temellerinde Rasyonalist (Akılcı) ve Literalist (Nakilci, Lafızcı) Akımlar Ve Büyük Kelâm Okulları". çev. Kamil Güneş. *Marife* 2/1 (2002), 197-211.

Seyyid Şerîf Cürçânî. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2013.

Sühreverdî, Ebû Hafis Şihâbüddîn Ömer. *Gerçek Tasavvuf: 'Avârifü'l-Ma'ârif*. çev. Dilâver Selvi. İstanbul: Semerkand, 2010.

Şaşa, Mehmet. "Kâdî Abdülcebbâr'ın Marifetullah Teorisi". *Kader* 17/1 (2019), 153-184.

Şaşa, Mehmet. "Kelâm Ekolleri Bağlamında Marifetullahın Vücûbiyet Kaynağı". *Artuklu Akademi* 5/1 (2018), 57-90.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ahmed Fehmî Muhammed. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

Tehânevî. *Keşşâfü'l-istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Mevlevî Muhammed Vecih vd. II Cilt. Kalkuta, 1862.

Tritton, A. S. *İslâm Kelâmı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: AÜİF Yayınları, 1983.

Uludağ, Süleyman. "Havâtır (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/526. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Akıl (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/242-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Câhiz (Kelâmî Görüşleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Havâtır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/523-526. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İlham". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yurdagür, Metin. "Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/330-332. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.